

NYA AVHANDLINGAR

Daniel Bodén: *Systemmänniskan. En studie om människan, automationen och det senmoderna förnuftet*. Institutionen för kulturanthropologi och etnologi, Uppsala universitet. 211s., ill. English summary. ISBN 978-91-506-2587-5.

Måste människor acceptera automationen? Detta är en av flera frågor som Daniel Bodén formulerar i avhandlingen *Systemmänniskan*. Med automation avses en process där människor låter tekniken ta över arbetsuppgifter och sysslor såsom att ta ut pengar eller hantering av socialförsäkringsärenden. Frågan är ingalunda banal eftersom automationen, enligt Bodén, knyter människan allt tätare till kapitalismen och marknadens logik. Genom frågan vill Bodén därför få läsaren att betrakta den till synes harmlösa automationen som ett uttryck för makt och särintressen. *Systemmänniskan* är en i stora stycken intressant, välskriven och kritisk analys av automationen av det svenska samhället.

Avhandlingen definieras som en studie av ett senmodernt sätt att tänka och om den senmoderna människan. Syftet är att belysa den historiska processen i vilken detta senmoderna förnuft har blivit till. I empirisk mening fokuseras Skandinaviska Enskilda Bankens (SEB) utveckling av uttagsautomater och andra banktjänster (1960–1978) samt Försäkringskassans självbetjäningssapplikationer (2008–2013). Valet av studieobjekt, SEB respektive Försäkringskassan, kunde ha motiverats något mer utförligt, men framstår trots det som funktionella exempel. Personaltidningarna *Din Bank* respektive *Dagens socialförsäkring* utgör avhandlingens primärmaterial och används

för att undersöka de ideologiska matriser som styr de båda verksamheterna. En stor mängd annat material har också tagits i bruk, såsom dagstidningar, intervjuer med anställda inom Försäkringskassan, observationer och utredningar samt minnesberättelser, vittnesseminarier och bloggar. Genom det mångsidiga materialet placeras de tekniska apparaterna i ett levande sammanhang av människor, idéer och aktiviteter.

I kapitel 2, *Omedelbarhetens tillstånd*, analyseras de tankesätt och förväntningar som omgav automationen. I kapitlets första delar redogörs för introduktionen av uttagsautomaten i Sverige och därmed ”vardandet av en ny sorts människa”; en människa som värdesatte snabbhet, enkelhet och flexibilitet, men som samtidigt efterfrågade effektivitet och en möjlighet att kontrollera den egna tiden. Enligt Bodén visar uttagsautomaterna på uppkomsten av ”en ny vardaglig tidsregim där ögonblicket blivit vägläddande” (s. 42). Omedelbarheten som ideal kom också till uttryck inom den då starkt kritiserade Försäkringskassan. Med målsättningen att förändra bilden av verksamheten lanserades nya tjänster, service erbjöds i realtid och tjänsterna synkroniserades med människors behov. Myndigheten skulle vara vanmaktens fiende och ny teknik skulle ”återge kunden kontroll över tillvaron” (s. 49). Kapitlet illustrerar hur snabbhet, effektivitet och valfrihet kom att lyftas fram som viktiga kulturella värden inom ramarna för det senmoderna förnuftet. Dessa värden signalerade samtidigt, menar Bodén, att tekniken ingick i en större logik; allmänheten skulle övertygas om teknikens frigörande potential, men därmed också underordnas marknadsekonomiska principer.

I kapitel 3, *Den nya marknadens logik*, undersöks hur idén om ”kunden” och ”marknaden” successivt kom att styra och påverka båda verksamheterna. När marknaden fick en framskjuten position lanserades nya tjänster som den presumtiva kunden förmodades efterfråga. Detta innebar för bankens del att verksamheten, i enlighet med marknadslogiken, till synes underordnade sig allmänhetens vilja. Samma process genomsyrade Försäkringskassans omvandling. Den gamla, byråkratiskt drivna verksamheten ställdes i skarp kontrast till en ny kundvänlig organisation. Ett nytt språk togs i bruk där ord såsom förstå, känna och dialog var viktiga. I kapitlet visar Bodén därmed att idén om samhället som en allomfattande marknad fick en dominant position inom såväl privat som offentlig sektor, bland annat för att marknaden som idé och institution föreföll garantera rättvisa, jämlika och ömsesidiga bytesrelationer. Bodén menar dock att idén om kunden och kundens valfrihet är en chimär: ”Valfriheten sker [...] under tvång då det varit ett politiskt mål att uppmuntra medborgaren att internalisera kunden som en rollbeskrivning att agera efter” (s. 75). I kapitlets avslutning konstateras att både banken och myndigheten skapade en ordning där kunden inte längre var en människa i all sin komplexitet, utan ”en statistisk schablon” (s. 80) och en ”mänsklig abstraktion” (s. 84). Automationen skapade en förtingligad ordning där sociala relationer hade ersatts av transaktioner.

Kapitel 4, *Från relation till transaktion*, behandlar hur konsumtionens abstrakta relationer kunde accepteras som frigörande och självklara. Bodén menar här att förtingligade relationer gradvist byggts in i samhällets materiella fundament och att människor gjort dem till en naturlig utgångspunkt för sitt sätt att förstå världen. I kapitlet redogörs för utlokaliseringen av banktjänster till platser såsom tågstationer, hotell och affärskvarter, men visar även hur bankkontoren förändrades; öppenhet och ljus ersatte de gamla kontorens mörka, slutna ideal. Det handlade om att bryta ner barriärer och skapa till synes egalitära relationer till kunden. Bankautomaten tog därmed ”plats bland alla de ting som hörde vardagen till” (s. 100). Även i analysen av Försäk-

ringskassan följer Bodén hur förändringar reflekterade nya värderingar. Kontor runt om i landet speglade länge demokratiska ideal och kostnadseffektivt användande av landets tillgångar. Men ambitionen att öka tilltron till socialförsäkringen och myndigheten krävde effektivisering där telefontjänster och självbetjäning skulle ersätta fysiska möten: Myndighetsärenden skulle göras platslösa, och handledningsprocessen automatiseras. De materiella villkoren för mötet med banken respektive myndigheten förändrades alltså över tid, vilket även gäller de relationer som systemen skapade. De sociala relationerna blev allt mer anonyma och abstrakta. Det sociala utbytet reducerades till ”teknisk administration av transaktioner mellan abstrakta figurer” (s. 122).

Kapitel 5 och 6, *Den nya friheten* respektive *En postbyråkratisk arbetsplats*, behandlar automationens effekter på det senmoderna arbetslivet. I kapitel 5 framgår det att teknikutveckling i banksektorn innebar att enskilda arbetsuppgifter bröts ned i mindre automatiseringsbara beståndsdelar, vilket enligt retoriken skulle befria löntagarna från monotona arbetsuppgifter. Teknikutvecklingen innebar emellertid samtidigt att arbetsuppgifterna anpassades efter maskinsystemets behov. Bodén menar att människan fungerade ”som ett komplement till maskinen och i värsta fall som ett bihang” (s. 133). Tjänsteautomationen innebar även att ett kontorsproletariat skapades på samma gång som den nya tjänstemannen kunde ägna sig åt mer betydelsefulla, kreativa uppgifter med målsättningen att möta kundens behov. Men tjänstemannens fria roll var kringskuren. Det var ledningen som angav ramarna för arbetet och tjänstemännen ”skulle läras att tänka som bankens ledning och mäta världen efter samma måttstock” (s. 144). För detta krävdes interna utbildningar som skulle fostra rätt slags egenskaper och kompetenser. I denna förändring tog ett slags postbyråkratiskt arbetsliv form.

I kapitel 6 arbetar Bodén vidare med idén om den postbyråkratiska organisationen. Blicken riktas mot Försäkringskassan för att undersöka hur styrformer, ledningsfilosofi och arbetsprocesser inom offentlig sektor har förändrats när

marknadslogiken blivit en del av verksamheten. När kunden hamnade i fokus förmodade man att denne ville ha tjänster snabbt, enkelt och i rätt tid. En särskild ledningsfilosofi fick fäste där lean-production och kontroll över flöden var centrala beståndsdelar. Målet var att alla anställda inom Försäkringskassan skulle omsätta ledningsfilosofin i sitt arbete. I kapitlet skildras på ett fint sätt arbetet på den så kallade Inläsningscentralen och en driftcentral. Den sistnämnda påminde om kontrollrummet i ett kärnkraftverk: ”Med blickarna mot systemets livstecken vårda de driftteknikerna processflödet som ett lindebarn” (s. 157). Myndigheten fäste också stor vikt vid personliga egenskaper och förmågor bland dem som på något sätt interagerade med kunden, till exempel ett gott bemötande, flexibilitet och servicekänsla. Men, i likhet med banktjänstemännen, förväntades de anställda vara medvetna om vilka prioriteringar som ledningen uppfattade som rimliga. Försäkringskassan präglades därmed, hävdar Bodén, av en särskild produktionsordning, ledningen satte upp mål och de anställda fattade beslut om hur målen skulle uppnås med utgångspunkt i statistik, flödesindikatorer och produktionssiffror. Makten hade därmed ”översatts till teknologi” och automatiserats (s. 169).

Banken och Försäkringskassan utgör sålunda exempel på organisationers allmänna villkor under senkapitalismen. Tekniken tycks demokratisera arbetslivet och de anställda förefaller vara delaktiga i utvecklingen av verksamheten. Men det är fortfarande ledningen som formulerar mål, krav och beslutsunderlag. ”Avgörande beslut”, skriver Bodén, har redan ”skrivits in i arbetets materiella underbyggnad” (s. 171). Taylorismens ideal, maximering av de anställdas produktivitet, har fått en materiell förankring samtidigt som idealet internaliseras av de anställda.

I det sista kapitlet, *Systemmänniskan*, påminns läsaren om förändringar under 1900-talets senare del. Flexibilitet skulle ersätta byråkratiska strukturer, gamla ledningssystem skulle monteras ned och individen skulle få större frihet och egenmakt. ”När det löpande bandets mekaniska arbetsordning fasades ut” skriver

Bodén, då skulle ”samhället, arbetslivet och människan genomgå omfattande förändringar.” Med utgångspunkt i detta resonemang ställer Bodén en nyckelfråga: ”Men hur väl stämde detta med vad som hände?” (s. 175). Automationens möjlighet till snabb kommunikation omgavs förvisso av en retorik om nyvunnen frihet, men knöt egentligen samman individen med marknaden på nya sätt. Nya tekniska system utvecklades med hänvisning till att människan (både anställd och kund) skulle frigöras från ”administrationens bojer”, men huvudsyftet var egentligen att effektivisera cirkulationen av kapital. ”Tjänsteautomationen”, menar Bodén, kan dessutom ”betraktas som byråkratins och administrationssamhällets högsta stadium” (s. 184). I avhandlingens sista avsnitt ryms följaktligen en kritisk diskussion kring talet om frihet och egenmakt i det postbyråkratiska samhället. Hur hade automationen kommit att framstå som naturlig och självklar? Bodén menar att senmoderniteten hade fostrat ett subjekt som utan kritisk reflektion anammade det moderna samhällets rationaliseringsparadigm. Automationen var måttstocken för vad ”som uppfattades som riktigt”. Det moderna samhällets maskinmänniskor hade därmed fått en senmodern släkting – ”systemmänniskan, ett historiskt subjekt vars fria tankebanor sammanföll med det administrativa systemets farleder” (s. 186).

Systemmänniskan behandlar ett angeläget ämne och knyter an till etnologins kärna genom att behandla det till synes naturliga (här automationen) som en främmande, kulturellt formad materia. Avhandlingen skrivs dessutom uttryckligen i samma anda som *Den kultiverade människan*, vilket även syns i frågeställningen: ”Hur gick det till när den seriöse, trygghetsälskande folkhemsmänniskan blev till den flexibla, marknadsrationella människan av idag?” (s. 19–20). Utöver detta har Bodén som ambition att berika den etnologiska kulturanalysen med en materialistisk historiesyn. Denna dubbelpositionering får betraktas som djärv och avhandlingen hade vunnit djup genom en utvecklad diskussion av spänningen mellan dessa etnologiska traditioner. Det finns en snarlik oklarhet rörande avhandlingens bidrag till etnologisk materialitets-

forskning. Bodén undviker att diskutera den materiella vändningen, vilket gör hans bidrag till fältet onödigt vagt. Här hade han haft möjlighet att sätta agendan för kommande diskussioner och förnyelse av materialitetsfältet.

I teoretisk mening finns det ytterligare ett spänningsfält som förtjänat en mer reflekterande diskussion. Bodén menar att verkligheten blir till genom människors sätt att leva och en kulturstudie som *Systemmänniskan* intresserar sig därmed ”för relationer och förändringsprocesser, med människans aktiva handlande och tolkande som utgångspunkt” (s. 21). Även om människan får en framskjuten roll som historiens subjekt är det inte den enskilda människan som Bodén intresserar sig för. Det är den ”kulturella processen, de grundläggande värde- och tankepremisserna och det historiska sammanhanget där de yttras som varit studieobjektet, snarare än enskilda människors individuella erfarenheter och livsvillkor” (s. 27). Det finns en potentiell friktion mellan dessa utgångspunkter som avhandlingen inte fullt ut problematiserar: å ena sidan att intressera sig för människan som kulturvarelse och historiens subjekt och å den andra att betrakta människan som en spegling av en särskild tid. Genom att överbetona det historiska sammanhanget riskerar Bodén själv att reducera människor till en schablon, eller abstraktion. Denna risk förstärks ytterligare genom avhandlingens emellanåt oreflekterade användning av källmaterial. I avhandlingen väver Bodén, till synes utan eftertanke, samman röster från anonyma bloggare och annat mediematerial. Det historiska materialet problematiseras överhuvudtaget inte när det används. I viss mån påverkar detta slutsatsernas bärkraft, särskilt som dessa ofta är aningen storvulna. Studien hade stått på mer stabil grund med hjälp av en produktiv, analytisk källkritik.

Det finns emellertid andra fält som avhandlingen förhåller sig mer explicit till, inte minst forskning om senkapitalismens effekter på människors levnadsvillkor. Här är avhandlingens bidrag tydligare. Genom att studera automationen tillför avhandlingen kunskap om hur omvandlingen till senmodern kapitalism gick till i Sverige. Avhandlingen problematiserar också

på ett föredömligt sätt automationens löfte om frihet och egenmakt. Avhandlingen lämnar därmed ett viktigt, kritiskt bidrag till forskningen om kapitalismen och människors levnadsvillkor. Det är inte alltid slutsatserna är grundligt underbyggda i empirin, men läsaren får trots det en inblick i hur de undersökta verksamheterna organisation och arbetsliv förändrades. Slutsatserna fungerar dessutom utmärkt som en uppmaning till mer forskning. Det finns åtskilligt mer att uträtta för etnologer som är intresserade av kapitalismens omvandlingar och effekter på vardagen.

Systemmänniskan är, avslutningsvis, en avhandling som torde tillföra energi till ämnet etnologi. Bodén visar att det är möjligt att ställa kritiska, samhällsrelevanta frågor och samtidigt arbeta kulturanalytiskt. Dessutom kommer andra vetenskapliga discipliner som intresserar sig för organisationsfrågor eller tjänsteutveckling och tjänsteproduktion att ha glädje av *Systemmänniskan*.

Fredrik Nilsson, Lund

Jens Lindberg: *Orsak: våldtäkt. Om våldtagna män i medicinsk praktik*. Carlsson Bokförlag, Stockholm 2015. 246 s. English summary. ISBN 978-91-7331-729-0.

I sin doktorgradsavhandling har etnolog Jens Lindberg ett överordnat mål om att utforska ”how meanings about rape and raped men are produced within Swedish healthcare” (abstract). Speciellt tar han för sig hvordan ulike pasientposisjoner og ideer om voldtekt mot menn skapes gjennom medisinsk praksis og hvordan dette påvirker behandlingen av menn som har blitt voldtatt.

Teori og metode

Studien er tverrfaglig og går i dialog med forskning som er gjort på blant annet helse og sykdomsbehandling, voldtekt, maskulinitet, kjønn og alder. Lindberg posisjonerer seg som post-strukturalist og er inspirert av ”diskursetnologi”